

Klír, Tomáš

Procesy pustnutí a zániku

In: Klír, Tomáš. *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku*. Klápště, Jan (editor); Měřínský, Zdeněk (editor). Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2008, pp. 180-185

ISBN 9788073082512

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/127503>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

33. PROCESY PUSTNUTÍ A ZÁNIKU

33.1. Úvod

Všechny archeologické lokality byly lidmi opuštěny, ale ne všechny stavby na nich byly opuštěny stejným způsobem a za stejných okolností. Zánik a pustnutí jsou všudypřítomné procesy, kterému jsou vystaveny všechny sídelní areály, popř. každá osídlená oblast, a které lze chápat také jako reakci na proměnlivé nároky a adaptační odpověď na vnější proměnlivé podmínky.

S opuštěním a zánikem je spojeno specifické chování, které podmiňuje podobu budoucího archeologického, popř. geomorfologického záznamu. Studium pustnutí a s ním souvisejících procesů patří mezi předpoklady věrohodné archeologické, popř. geomorfologické interpretace.

Pustnutí patří mezi ty kulturní jevy, které mají více aspektů, a lze je proto studovat na více analytických úrovních. Existuje několik důvodů, proč k pustnutí přistupují jednotlivé společenské vědy tak rozdílně. Stačí uvést dva extrémní příklady pojetí studia pustnutí a zániku – etnografické, popř. etnograficko-archeologické, a sídelně-geografické.

Etnografická pozorování pokrývají období nanejvýše několik desítek let, a tak jen zřídka umožňují studovat jiné než krátkodobé jevy. Dlouhodobé aspekty pustnutí se naopak otevírají historickému a sídelně-geografickému přístupu, který je však limitován většinou jen nepřímými prameny. Oba přístupy přitom dodnes fungují odděleně.

33.2. Geografický pohled

Existenci každé sídelní jednotky doprovází náhlé zlomy, které jsou důsledkem přirozených sociálně-demografických cyklů nebo náhlých událostí. Tyto zlomy nemusí být z různých příčin ihned překonány a sídelní jednotky, popř. jejich zázemí zůstávají různě dlouhou dobu opuštěné nebo jen částečně a extenzivně využitě. Hovoříme o tzv. sociálních úhorech, se kterými se v dlouhodobém měřítku setkáváme u všech sídel.

Ekonomická úspěšnost sídla sociální úhory nevyklučuje, neboť ty závisí i na socio-kulturních faktorech. Přesto lze horší překonávání zlomů a dlouhodobé sociální úhory ve větší míře očekávat u sídel ekonomicky slabších a méně přitažlivých. Pravidlem to však být nemusí.

Sociální úhory nelze zaměňovat s pustnutím nebo zánikem. Zatímco sociální úhory jsou přirozenou součástí každého sídelního vývoje, tak pustnutí a zánik jsou naší umělou konstrukcí označující konec sídelních aktivit. Na druhou stranu nelze pominout aktivní úlohu sociálních úhorů v sídelním vývoji, neboť spoluvytváří nerovnoměrné prostředí, které je jedním z předpokladů sídelních změn.

Dříve, než bude pojednána problematika tzv. sociálního úhoru, je třeba s ohledem na celek zmínit tradiční sídelně-geografický přístup k pustnutí a zániku, a to i přes jeho nápadnou samoúčelnost.

33.2.1. Sídelně-geografický pohled⁹⁴

Procesy pustnutí a zániku byly dlouho spojeny pouze se studiem zaniklých vesnic, převážně z období mladšího středověku. Zlom ve stagnujícím geografickém studiu pustnutí nastal až ve 30. letech, a to vlivem konceptu, v jehož pojetí je určité sídlo tvořeno nejen zastavěným areálem s jednotlivými usedlostmi (*Ort*, *Wohnplatz*), ale také přiléhající zemědělsky využívanou plochou (*Flur*), která je k němu zároveň majetkoprávně přičleněna (souhrnně např. *Schwarz 1966*; *Lienau 1995*). Tak mohla být formulována myšlenka,

94 Sídelní procesy, které se v širší střední Evropě odehrávaly v mladším středověku a novověku, byly dlouho systematicky studovány v rámci geografických oborů (přehledně např. *Pohlendt 1950*; *Scharlau 1957*; *Quirin 1973*; *Jäger 1978*, 193–194; *Denecke 1985*, 9–13; *Recker 2006*). Rozvoj historických sídelně a sociálně-geografických konceptů ustal v 70. letech. Jedním z mnoha důvodů bylo přenechání určitých témat sídelní archeologii, která však na geografické pojetí a jeho témata dokázala navázat jen ve velice omezené míře (srv. *Nitz 1980*, 38; *Denecke 1994*, 10).

že všechny sídelní procesy se odehrávají současně na obou těchto úrovních, že spolu bezprostředně souvisí a jsou vzájemně podmíněny. Studium pustnutí obrátilo pozornost i k vývoji plužiny a ke změnám způsobů jejího hospodářského využití. V následujících desetiletích se rozvinula diskuze, během které byly na konkrétních případech z evropských regionů roztrženy různé stupně zániku a pustnutí sídla (sídlíště i plužiny) na základě:

- (ii) kvantitativních hledisek (částečné, úplné)
- (iii) časových (přechodné, dočasné, trvalé)
- (iv) kvalitativních (absolutní, relativní)⁹⁵

Pustnutí a zánik přestalo být chápáno jako izolovaný proces, ale bylo dáno do souvislosti s adaptačními proměnami využití plužiny a s kolísáním jejího rozsahu, což se odráželo v proměnlivém počtu usedlostí a v podobě jejich dvorů. S tím bylo zároveň rozvíjeno pojetí, že ani sídelní formy nelze v delším časovém úseku chápat a popsat jako stabilní (souborně *Born 1977*). V extrémním případě vedla diskuse k myšlence, že totální zánik zemědělského areálu vlastně neexistuje, ale pouze se mění způsob jeho využití (*Mortensen 1944, 197; Jäger 1964, 131; Born 1968, 148–149; týž 1979b, 44*). Tím byl zdůrazněn význam studia pustnutí určitého sídla v kontextu celé sídelní sítě.

33.2.2. Zánik, pustnutí a tzv. sociální úhor

Klíčovou roli ve studiu zániku a pustnutí sehrál jeden z konceptů vznikající sociální a kulturní geografie, tzv. koncept sociálního úhoru (*Sozialbrache*), který byl formulován v 50. letech a pomohl studovat procesy zdánlivého pustnutí v rámci žijících sídel (především *Wendling 1966; Greif 1977; Born 1968, 145–146; týž 1979b, 46–48*).

⁹⁵ Procesy pustnutí a zániku vztáhl nejen na sídlíště, ale ve stejné podobě i na plužinu *Kurt Scharlau (1933)*. Pro oba případy pak ve svém jednoduchém schématu rozlišil zánik částečný (parciální) a úplný (totální).

V době, kdy K. Scharlau publikoval první verzi svého schématu, nebyl ještě znám raně novověký sídelní vývoj, jehož studium se systematicky rozvinulo až zásluhou Martina Borna (*Born 1974; srv. Nitz 1980, 32*). Do studia pustnutí pak mohla být postupně vnesena ještě hlediska (i) časová (*Mortensen 1944, 195; Abel 1967, 1–2; Jäger 1967*) a (ii) kvalitativní hlediska (*Born 1972*).

Jako zvláštní případ bylo vyčleněno tzv. přechodné (interimní) opuštění chápáno jako krátkodobý a časově omezený jev, spíše vylidnění než opuštění, které nemá žádný nebo jen minimální vliv na parcelaci a hospodářský systém. Nehraje roli, zda dojde k posunům v zástavbě usedlostí nebo v odchylkách parcelace (*Mortensen 1964; Born 1972, 306*).

Jako další případ byl rozlišen dočasný (temporární) zánik, po kterém již následuje rozsáhlá změna sídelní formy. Zánik přitom může v různé míře postihnout jednotlivé části sídla, stejně jako nové osídlení. Jednotlivé sídelní části pak mají rozdílnou genezi (*Born 1972, 307–308*).

33.2.2.1. Definice

Každé sídlo a jeho usedlosti jsou vystaveny přirozeným demografickým a sociálně-ekonomickým cyklům, které jsou odděleny náhlými zlomy (smrt, svatba, útek). Každé zpoždění ve vyrovnání těchto zlomů vede ke vzniku tzv. sociálních úhorů, které nejsou ani zánikem ani pustnutím, ale přestávkou v osazení jednotlivých usedlostí a v obdělání jejich pozemků.⁹⁶

Sociální úhor je dodnes zpravidla přechodným jevem, kdy půda přestává být intenzivně využívána. Majetkové a právní vydělení pozemků usedlosti však zůstává v rámci sídla zachováno, ačkoliv vlastní zástavba dvora může chátrat a fyzicky mizet. Sociální úhor obvykle vystupuje roztroušen a z dlouhodobého hlediska putuje plužinou i sídlíštěm. Může se však rozšířit na celé sídlo a předcházet jeho totálnímu opuštění a zániku (*Ruppert 1958a; týž 1958b*).

33.2.2.2. Diskuse

Výskyt a rozsah sociálních úhorů je možno chápat jako zásadní ukazatel charakterizující určité sídlo. Důvody pro vznik sociálního úhoru mohou být sociálně-ekonomické (např. menší hodnocení zemědělské práce) nebo demografické (např. generační výměna, katastrofická událost). Vznik, rozsah a trvání sociálního úhoru je podmíněn mírou, do jaké jsou schopny ostatní usedlosti přebírat neobdělávané pozemky. Sociální úhor závisí na tom, jaký je zájem o zemědělskou půdu a jaké jsou podmínky pro půdní mobilitu (pronájem, koupě).

Výskyt moderního sociálního úhoru nekoreluje ani tak se sociálně-ekonomickými proměnami nebo demografickým vývojem, které ho iniciují, ale rozhodujícími faktory pro jeho vznik a rozsah jsou faktory limitující právě mobilitu půdy (např. právní regulace).

Studie analyzující situaci 19.–20. století ukazují velkou diferenciaci mezi jednotlivými regiony, kde stejné impulsy působí rozdílné následky. V oblastech dědičného nedílu se sociální úhory téměř nevyskytují, na rozdíl od oblastí, kde je s půdou volně disponováno (*Born 1979b, 46–47*). Charakteristickým případem byla situace v carském Rusku, kde sociální úhor těsně koreloval s rodinným demografickým cyklem a aktuálním hodnocením zemědělské práce ve srovnání s jinými způsoby obživy (*Tschajanow 1923*).

Již v 50. letech byla pozorována nápadná shoda mezi definicí sociálního úhoru a určitými stupni zániku-pustnutí. Část geografů začlenila sociální úhor do schématu pustnutí (*Scharlau 1958; Fehn 1969, 148; Fehn 1975*), jiní akcentovali zásadní rozdíly. Oba

⁹⁶ Původně se sociální úhor vztahoval pouze na přechodně nevyužitou část plužiny. Přenesením získal význam také pro neosazený dvůr a usedlost.

jevy jistě spojuje zánik subsistenční základy (plužiny), pro skutečný zánik a pustnutí je však charakteristický až rozpad majetkoprávních poměrů a rozrušení parcelace. Sociální úhor je pouze přestávka mezi obvyklými cykly, zatímco skutečný zánik přináší nové cykly ve využití půdy. Sociální úhor tak nelze zaměňovat s totálním, částečným, relativním nebo krátkodobým zánikem (Born 1968, 146, 150–151; týž 1979b, 46–48).

33.2.2.3. Význam sociálního úhoru pro sídelní vývoj

Podstata regresivního sídelního vývoje ležela v rozdílných možnostech překonávat cyklicky vystupující sociální úhory. Neosazené usedlosti písemných pramenů byly typickými sociálními úhoru a indikují sníženou schopnost sídla vyrovnávat sociálně-ekonomické a demografické zlomy. Sociální úhory se vyskytovaly u každého sídla a jejich frekvence, rozsah i délka závisely z velké části na hospodářském potenciálu plužiny. Zároveň byly podmíněny dalšími vnějšími faktory – sociálně-ekonomickými, demografickými, majetkoprávními atd. Důsledkem nepřekonaných sociálních úhorů mohly být dlouhodobě opuštěné usedlosti, improvizované využívání jejich pozemků ostatními usedlostmi a různě silný tlak na trvalou parcelační změnu – na adaptaci sídelní formy.

33.2.3. Adaptace sídelních forem – zanikání a pustnutí v rámci regresivních sídelních procesů (srv. kap. 5.3)

Mezi jedny z nejméně postižitelných sídelních jevů patří adaptace sídelních forem na proměnlivé přírodní a hospodářské podmínky, neboť se zpravidla jednalo o dlouhodobý a plynulý proces, který vzhledem k improvizovanému charakteru často unikal přímé evidenci písemných pramenů.

Některé adaptační procesy, např. extenzifikace polních systémů, byly geografii nevhodně chápány a studovány jako procesy zániku a pustnutí. Tato pojetí opomíjela skutečnost, že vývoj plužiny a sídliště, ač tvoří jeden funkční celek, nelze přímo srovnávat.

Plužina vytváří specifický hospodářský systém, ve kterém spolu všechny jednotlivé plochy souvisí. Pokud se využití části plužiny mění, např. pole na louky a pastviny, nejedná se o zánik části plužiny, ale o extenzifikaci zemědělské výroby v dané části. Ta je navíc zpravidla doprovázena intenzifikací výroby v části jiné (např. plynulý přechod od trojpolí ke střídavým polním systémům). Extenzivně využívané části plužiny sice zdánlivě ztrácí subsistenční hodnotu, ale zároveň podmiňují zvýšení subsistenční hodnoty částí zbylých (Krenzlin 1952, 51ff.; táž 1955; Becker 1998,

32–96, 182–204). O zániku plužiny nebo její části ztrácí smysl mluvit.⁹⁷

Je možno namítnout, že při extenzifikaci zemědělské výroby dochází k rozrušení původní parcelace na dotčených plochách nebo k jejímu vymizení, čímž je zánik také někdy definován (Born 1968; týž 1979b). Ovšem změny parcelace současně postihují i tu část, kde je výroba intenzifikována. Podoba a uspořádání polí jsou zemědělským systémem také přímo ovlivněny.

Zatímco změny zemědělského systému vyvolávají změnu struktury plužiny (tj. kvalitativní změnu) a nelze mluvit o zániku, pak na sídlišti se tyto změny projevují kolísáním počtu usedlostí (tj. kvantitativní změnou). Podoba sídliště se tedy měnit nemusí. Extenzifikace zemědělského systému souvisí se snížením počtu usedlostí, zatímco intenzifikace se zvýšením.

Rozdíl v intenzitě využití se projevuje také rozdílnou mírou stability. Při extenzivním využití plužiny nejsou její osnova a parcelní hranice stále tak, jako při intenzivnějším využití. Příčinou je rozdílné hodnocení půdy (Krenzlin 1952, 51ff.).

33.2.4. Shrnutí

Sídelně-geografické poznatky mají významné důsledky pro interpretaci archeologických situací. Vlastnímu vyhlášení archeologické lokality by mělo předcházet období zvýšeného výskytu sociálních úhorů, redukce zástavby, posuny parcelních hranic, improvizace a extenzifikace zemědělského využití.⁹⁸ Tento předpoklad nijak neovlivní ani argumentace s katastrofickými událostmi. Podobné zlomy jsou přirozené a jsou také překonávány – život se na zničená sídla obvykle vrací a pokud ne, je třeba počítat s již starší nižší přitažlivostí sídla a s regresivními procesy probíhajícími již před katastrofickou událostí.

Za jednoho z hlavních hybatelů regresivních změn sídelních forem lze považovat neustálé hledání kompromisu mezi intenzivním a extenzivním zemědělským využitím půdy. Změny jsou vyvolány výraznými rozpory mezi skutečnými přírodními podmínkami a stávajícím hospodářským využitím, popř. výkyvem vnějších faktorů – sociálně-ekonomických, právních, popř. dalších podmínek nebo změněnou demografickou situací.

⁹⁷ Výjimku představují ty plochy, které jsou trvale odděleny od zemědělských sídel, např. v případě zalesněných ploch, které již nejsou součástí zemědělského systému vesnice ale tvoří samostatný celek.

⁹⁸ Pomíjíme samozřejmě časté případy pouhých náhlých topografických změn a přenosů sídla do jiných poloh, ať z náboženských nebo jiných důvodů, jakými jsou různá socio-kulturní nebo přirozená ohrožení.

33.2.5. Doplněk – terminologie

Cílem následujícího textu je upozornit na obecně známou terminologickou a jazykovou problematiku, která souvisí s regresivními sídelními procesy, nikoliv hlubší rozbor jednotlivých termínů ani definování jejich významu (srv. také *Boháč 1986*).

Zjednodušíme-li do nejnútnejší míry jazykovou bohatost, pak čeština nabízí termíny zánik-zanikání a opuštění, pustý-pustnutí, popř. vyliďněný. Cizojazyčné termíny s českými přímo nekorelují. Německé „wüst“, popř. anglické „abandoned“, pomíneme-li historický obsah (*Born 1968*), odpovídá v některých případech českému „zaniklý“, jindy „opuštěný“, popř. „vyliďněný“. Další problém přináší sídelné terminologie. Čeština nedokáže adekvátně vyjádřit např. německé „Siedlung“, pokud v sobě spojuje „Ort“ i „Flur“. České „sídlo“, nebo dokonce „sídlíště“, tento význam v obecné řeči nemá. Problém plně vystoupí, chceme-li hovořit např. o regresivních sídelních procesech. Příkladem lze uvést jeden z možných překladů zjednodušené verze schematu *Martina Borna (1972, Schema 2)*. Ponecháváme zatím stranou, do jaké míry jsou dnes podobná schemata smysluplná.

Tab. 33.01. Terminologie německé geografické klasifikace.

	Siedlung	
	Wohnplatz (Ort)	Flur
befristet	Interimsortswüstung	Interimsflurwüstung = temporäre partielle Flurwüstung
	temporäre partielle Ortswüstung	
	temporäre totale Ortswüstung	temporäre totale Flurwüstung
dauerhaft	partielle Ortswüstung	partielle Flurwüstung
	totale Ortswüstung	totale Flurwüstung
	Totale Wüstung	

Tab. 33.02. Odpovídající česká terminologie.

	(bez opisu nepřeložitelné)	
	místo, sídlo, sídlíště, (intravilán)	plužina, (extravilán)
dočasně	dočasně vyliďněné/ opuštěné*	část je dočasně pustá**
	část je dočasně pustá/ opuštěná/zaniklá**	
	dočasně pusté /opuštěné/zaniklé**	dočasně pustá (nevyužívaná)
trvale	část je zaniklá	část je zaniklá
	celé zaniklé (např. zaniklá vesnice)	celá zaniklá (např. zaniklá plužina)
	(bez opisu nepřeložitelné)	

Poznámka: * okamžitý stav, po příchodu nových obyvatel je beze zbytku využita starší situace

** noví obyvatelé přetváří starší sídelní formu

Z tabulky vyplývá jednak možná jazyková variabilita, a především nevyhraněnost termínů „pustý“, „opuštěný“ i „zaniklý“. Není nutné na tyto termíny rezignovat, ale používat je obezřetně a v případě možné nejasnosti je nahradit (vyliďněný, nevyužívaný). Někdy lze oba termíny spojit, např. německé

„Wüstungsvorgänge“ a anglické „abandonment processes“ znamená zároveň procesy zanikání i pustnutí.

33.3. Etnoarcheologický pohled

Formační procesy, které doprovází zánik a pustnutí na různých úrovních (plošně vymezených aktivit, staveb, usedlostí, celých sídel a regionů), se staly předmětem soustavného archeologického studia teprve na přelomu 60. a 70. let 20. století, a to v souvislosti s tzv. procesuální, popř. behaviorální archeologií (*Cameron 1993, 3–7; Schiffer 1987, 3–11, XIX-XXII, 89–98; pro dům Vařeka 2004, 22*). Zájem se soustředil na etnografická pozorování, etnoarcheologické výzkumy a na archeologické výzkumy sídel se známým historickým kontextem (*Cameron 1991, 156–157; Cameron – Tomka eds. 1993*). Postupně přibývaly také experimentální poznatky (souhrnně např. *Goldberg – Macphail 2006, 247–271; též Vařeka 2004, 23–24*). Pozornost byla věnována především distribuci artefaktů a zániku staveb s krátkou životností (*Cameron 1991, 157–159; táž 1993, 3–7*).

Důležitý zlom lze spatřovat v poznatku 70. let, že zánik a pustnutí patří mezi běžné kulturní procesy a nelze je vnímat jako izolovanou událost v existenci sídla a nelze jej také přesně ohraničit (*Tomka – Stevenson 1993, 195*). Opuštěné stavby slouží dál v rámci žijícího sídla, a pokud je opuštěno celé sídlo, tak je dále příležitostně nebo i soustavně využíváno. Rozhodující přítom jsou nároky lidí v okolních sídlech a jejich potřeby (např. *Graham 1993; Joyce – Johannessen 1993, 149–151*).

33.3.1. Kulturní formační procesy

Pro každé déle žijící sídlo je charakteristické, že jsou na něm zastoupeny stavby v různých fázích vývoje – stavby nově postavené, opravované, stavby rozpadávající se a stavby ponechané svému osudu. Stavby mohou být v průběhu existence využívány více způsoby, tj. mohou mít vlastní funkční cyklus, který závisí jak na proměnlivých nárocích obyvatel (domácnosti), tak na přirozeném chátrání. Obyvatelé se neustále rozhodují, jak se stavbou naloží, tedy jak ji budou udržovat a využívat. (*Cameron 1991 – zde lit.*)

Pro formační procesy jsou důležité okolnosti, za kterých byla stavba opuštěna. Každá z možností určuje podobu a rozsah kulturních procesů, kterým jsou zbytky stavby vystaveny.

(1) stavba opuštěná v rámci fungujícího celku (dvora). Většinou mizí bez výrazných povrchových stop, neboť bývá nahrazena novou a její materiál je recyklován.

- (2) stavba opuštěná současně s celým funkčním celkem (dvorem), ale v rámci žijícího sídla. Opět se zvyšuje pravděpodobnost rychlého zániku bez zanechání výrazných povrchových stop. Ostatní obyvatelé totiž mohou využívat lehce dostupného materiálu, postupně odnášet předměty a zařízení, rozebírat konstrukce, ruiny bývají otevřeny dětským hrám atd. Také samotný rozpad způsobený přirozenými procesy je v tomto případě značně usměrňován lidskou aktivitou.
- (3) stavba opuštěná v souvislosti s definitivním vylidněním celé lokality. Pokud se stavba dočkala trvalého opuštění sídla, je výchozí situace závislá na (i) rychlosti opuštění, (ii) způsobu opuštění a (iii) předpokladu návratu. Pozůstatky bývají vystaveny aktivitám lidí z okolních sídel. Podoba a rozsah těchto aktivit jsou limitovány a lze je do jisté míry odhadnout. Závisí především na (i) vzdálenosti a dostupnosti od nejbližšího žijícího sídla, popř. reziduálního sídla; (ii) podobě tohoto nejbližšího sídla; (iii) dostupnosti a ceně stavebního materiálu v širším okolí (kámen, dřevo).

Pro podobu budoucího archeologického a geomorfologického záznamu je tedy rozhodující, jaké množství funkčních celků (dvorů) se dočkalo konečného opuštění celého sídelního areálu (vesnice).

33.3.2. Trvalé opuštění a zánik vesnice

Jedním z důležitých faktorů, který ovlivňuje podobu budoucího archeologického a geomorfologického záznamu, jsou způsob a okolnosti, za jakých došlo k trvalému vylidnění sídelního areálu. Roli hraje rychlost vylidnění, jeho plánovanost nebo možnost a předpoklad návratu.

Historické zprávy i etnografická pozorování dokládají, že ve většině případů jsou vesnická sídla opouštěna pomalu a plánovitě. Katastrofické události jsou sami o sobě sice velice časté, ale jen vzácně působí náhlé a definitivní opuštění celého sídelního areálu. Život se na lokalitu vrací. Pomalé opuštění lokality je naproti tomu zcela přirozené a může být doprovázeno dlouhodobým „dožíváním“ izolovaných sociálních skupin (Cameron 1991, 157, 182–184).

Na základě etnografických i historických paralel lze rekonstruovat jeden z nejčastějších scénářů opuštění lokality (Cameron 1991, *passim*; Cameron – Tomka eds. 1993, *passim*), který je klíčový pro interpretaci archeologických situací i povrchových tvarů. Ukazuje, jak rapidně se může zvýšit rozdíl v míře zachování a výraznosti povrchových tvarů mezi relikty staveb zaniklých v různých fázích života vesnice a jak odlišně se bude tento rozdíl projevoval na lokalitách se

stavbami z odlišných konstrukčních materiálů (srv. též Vařeka 2004, 24ff.).

Pokud se zhorší existenční podmínky vesnice nebo se z nějakého důvodu sníží počet jejich obyvatel a některé stavby, popř. celé dvory, jsou definitivně opuštěny, otevírá se těm, kdo zůstávají, relativně příznivá situace. Prvotní zhoršení životních podmínek je zčásti krátkodobě vyrovnáváno tím, že zbylí obyvatelé mohou své stavby udržovat a rozšiřovat pomocí lehce dostupného materiálu, nebo mohou přímo využívat prostory v okolních chátrajících stavbách.

Předpokládaný zánik sídla demotivuje zbylé obyvatele a rozsáhlé stavební investice jsou z jejich strany již vzácné. Tím dále roste tlak na hledání nejlevnějších stavebních řešení a na recyklaci stavebního materiálu. Plošný rozsah dvorů jednotlivých přežívajících usedlostí se může zvětšovat, protože právě prostor blízkých opuštěných dvorů a jejich zástavba jsou využívány přednostně. Pokud vylidnění a pustnutí pokračuje, doprovází ho i výrazná změna sociálně-demografického složení obyvatel vesnice. V závěru existence zůstávají na lokalitě starší lidé a sociálně izolovaní jedinci, popř. „lidé na okraji společnosti“.

33.3.3. Formační procesy různých druhů materiálu

Problematiku do značné míry shrnul M. Schiffer (1987, *passim*) a přehledně také P. Vařeka (2004, 25–27).

A. Dřevěné a dřevohliněné konstrukce.

Dřevo má hodnotu jak stavebního materiálu, tak paliva. Materiál ze dřevěných konstrukcí nevyužitých a opuštěných staveb může být rychle využit a spálen, a to nejen zbylými obyvateli, ale i příležitostnými návštěvníky.

V rámci dřevohliněných konstrukcí je třeba odlišit dvě rozdílné skupiny. Pokud stavba obsahuje větší nadzemní dřevěné prvky, např. v případě roubených a rámových staveb, zvyšuje se pravděpodobnost jejich vytažení a hliněná složka je roztroušena v okolí. U hliněno-proutěných konstrukcí lze naopak předpokládat přirozený rozpad, který je také dokumentován vysokým počtem etnografických a etnoarcheologických pozorování (např. McIntosh 1974; 1977).

B. Celokamenné konstrukce.

Kámen si sice uchovává hodnotu stavebního materiálu, ale reziduální obyvatelé již do větších staveb zpravidla neinvestují a místo nákladného rozebrání, transportu a přestaveb volí jednodušší možnost druhotného využití kamenných prostorů v rámci okolních již opuštěných staveb. Archeologický obraz sice bude značně zkreslen (např. obývání původně skladovacích prostorů a naopak), přirozený rozpad konstrukcí však mnohem méně.

C. Částečně kamenné konstrukce.

Jiná situace nastává, pokud je na lokalitě kámen těžko dostupný. Stavby, v jejichž konstrukci převažují nekamenná prvky, nejsou vhodné pro druhotné využití, neboť bez nákladné údržby často rychle zanikají. Zbylí obyvatelé proto kámen vybírají, a výrazně tak mohou zlepšit konstrukce svých vlastních a ještě funkčních staveb.

D. Hliněné konstrukce.

Pokud je hlína jediným dostupným stavebním materiálem, je reziduálním obyvatelstvem do určité míry recyklována (*Kirkby A. – Kirkby M.J. 1976*).

Z uvedených skutečností plynou závažné důsledky. Především:

- (i) lokalita s částečně kamennými stavbami, např. pouze s kamennými podezdívkami, má největší předpoklady, aby se během pustnutí rychle změnila a rapidně narůstal rozdíl mezi ještě obydlenými a již opuštěnými stavbami nebo dvory. Stavby a dvory usedlostí, které se dočkají trvalého a kompletního opuštění lokality, kumulují stavební materiál a jejich pozůstatky mohou být velice výrazné. Vlastní konstrukce přitom nemusí být kvalitní. Naopak stavby dříve opuštěné mohou zanechat jen nevýrazné stopy, a to i pokud jejich konstrukce v okamžiku opuštění obsahovaly mnoho kamenných prvků. Povrchový průzkum pak v tomto případě zachytí velké rozdíly ve výraznosti reliktvů jednotlivých usedlostí, a to může zkreslit představu o půdorysu a podobě vesnice před obdobím definitivního pustnutí. Reliéfní obraz bude značně nevyrovnaný a budou mu dominovat pozůstatky později opuštěných staveb.
- (ii) různé typy dřevohliněných staveb podléhají odlišným kulturním formačním procesům, a proto se projevují značně odlišnými povrchovými tvary. Roubené dřevohliněné stavby zanechají pravděpodobně menší pozůstatky než vyplétané hliněné konstrukce.

Každé zaniklé sídlo může být vystaveno dalším lidským aktivitám a zásahům. Narušovány jsou především kamenné konstrukce. Pozůstatky dřevohliněných a hliněných konstrukcí již podléhají jen přirozeným formačním procesům, pokud se pod nimi nenachází kamenné prvky.